

**ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՐԿՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՆԿԻ
ԼԻԱԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐՈՒՄ**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Մ. Մանթոյան

Հիմնաբառեր: Ձայնավոր հնչյուններ, կիսաձայն յ, հնչյունակապակցություն, վանկակաղապար:

Հայտնի է, որ երկհնչյունը որևէ ձայնավորի և կիսաձայն յ-ի կապակցություն է: Ըստ որում յ կիսաձայնը կարող է լինել թե՛ ձայնակապ (որն արտասանվում է երկու ձայնավորների միջև), ինչպես՝ *տղայի, մնայուն*, թե՛ արմատական հնչյուն, ինչպես՝ *հայեցի, Սերգեյի*: Երկհնչյունները որոշելու համար հիմք են ծառայում ոչ միայն հայերեն բառերը (*հայ*) և բառույթները (*հայր*), այլև բառաձևերը (*հայի*) և օտար բառերը (*Սերգեյի*): Հարցը քննող հեղինակները¹ նշում են *այ, յա, էյ, յե ոյ, յո, ույ, յու, յի* կապակցությունները (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

Ա	այ (հայ)	յա (կյանք)
Ե	էյ (թէյ)	յե (նայել)
Ո	ոյ (հո-բոյ)	յո (ա-յո)
Ու	ույ (հույս)	յու (հյուս)
Ի	–	յի (հա-յի)
Ը	–	–

Աղյուսակից երևում է, որ չեն հիշատակվում *իյ, քյ, յք* երկհնչյունները և դրանց նմուշները: Մինչդեռ, ինչպես ցույց կտրվի

¹ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 90: Տե՛ս նաև Թու. Ավետիսյան, Հ. Ջաքարյան, Հայոց լեզու: Հնչյունաբանություն, ուղղախոսություն, ուղղագրություն, Ե., 2007, էջ 45: Գ. Սևակը սխալ է համարում երկհնչյունները երկբարբառներ անվանելը և դրանք կոչում է նաև երկձայններ: Երկհնչյունների Գ. Սևակի առաջադրած ցանկը գրեթե նույնությամբ կրկնվում է հարցին վերաբերող աշխատություններում:

ստորև, հայերենի բոլոր ձայնավորներն էլ կարող են երկհնչյուն կազմել:

1. *Դ* երկհնչյունը չի նշվում և ոչ մի աշխատության մեջ: Մինչդեռ աղյուսակը կարելի է լրացնել համեմատաբար հայտնի կամ քիչ հանդիպող օրինակներով, ինչպես՝ *վիշ*², *Բիյսկ* (քաղաք ՌԴ Ալթայի երկրամասում), *Դ* (քաղաք Ֆինլանդիայում և համանուն գյուղ ՌԴ-ի Տիվայի Հանրապետությունում):

Դ երկհնչյուն հանդիպում է նաև հայերենի բարբառներում, մասնավորապես Համշենի բարբառում. հմմտ. *վիյնալ* (վերևանալ, փխր. լավանալ, դեպի լավը գնալ, ապաքինվել), *վիյնինվիյր* (ծովից հեռու լեռնային բնակատեղ):

2. *Յ* երկհնչյունն առանձնացնելը հայերենի երկհնչյունների շարքում առաջին անգամ հիշատակում է Գ. Խաչատրյանը՝ բերելով *խոյը*, *Նոյը*, *հարայը* և այլ օրինակներ³: Երկհնչյունիս առանձնացումը միանգամայն ճիշտ է, քանի որ երկու ձայնավորների միջև առկա ձայնակապը երկհնչյուն է կազմում հաջորդ ձայնավորի հետ:

Եվ բոլորովին էլ էական չէ, որ երկհնչյունի *ը* ձայնավորը հոդ է. ինչպես ասվեց, երկհնչյունները որոշելու համար ընդունելի են թե՛ բառույթները, թե՛ բառաձևերը:

² Հնում Մալոռուսիայի ժողովուրդը *վիյ* էր կոչում ստորերկրյա գանձերը և լեռնային հարստությունները պահպանող ոգիների ղեկավարին, որի կոպերը հասնում էին մինչև գետին: Տե՛ս Ն.Վ. Գոգոլ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 2, Ե., 1953, էջ 192: Վիյի կերպարը սկզբնավորվում է բանահյուսական կանոնադրությամբ, սակայն հարավուսական առասպելներում չկան այնպիսի էակներ, որոնք ունենան ստորին դիվաբանության այս ներկայացուցչին բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ սլավոնական դիցաբանության մեջ կան մի շարք կերպարներ՝ նմանատիպ առանձին գծերով: Խոսքը առաջին հերթին թավ հոնքերով և երկար թարթիչներով հզոր ծերունիների մասին է, որոնց մահացու հայացքը թաքնված է հսկայական կոպերի տակ: Ազգագրագետ և բանահավաք Ա. Աֆանասևը նման արարածներին անվանում է «վիյ» (ուկրաինական *бія* «թարթիչ» բառից)՝ դրանով իսկ այս բառին տալով հասարակ անվան նշանակություն (Տե՛ս *А. Афанасьев, Поэтические воззрения славян на природу, т. I. М., 1865, էջ 170-171*): Այսպիսով՝ կարելի է կարծել, որ *Վիյը* Ն. Վ. Գոգոլի համանուն վիպակում որոշակի մարդակերպ (անտրոպոմորֆ) կերպար է՝ տարբեր դիցաբանական հերոսների բաղարկությամբ ձևավորված:

³ Տե՛ս Գ. Գ. Խաչատրյան, Հայոց լեզվի ոլորաններում, Վանաձոր, 1994, էջ 9:

Այնուամենայնիվ ավելացնենք նաև *խոյընթաց* բառը՝ որպես օրինակ, որում *ը* երկհնչյունն առաջանում է արմատների սահմանագծին⁴:

1. *Ը* երկհնչյունի օրինակը գրական հայերենում չի հանդիպել, բայց *ը* երկհնչյունը առկա է բարբառներում և ըստ էության տարաբնույթ հնչյունափոխությունների արդյունք է: Այսպես՝ Գ.Ջահուկյանը բաղաձայնական զուգաբանությունների շարքում նշում է *տ*-ի առնմանական փոփոխությունը *ն*, *ր*, *ռ* ձայնորդներից առաջ: Ուստի և, օրինակ, *կտրել* և *կոտրել* բայերի դիմաց կունենանք *կըյլել*, *գըյլել*, *կըյրել*, *գըյրել* ձևեր: Նման փոփոխություններ են արձանագրվում բարբառների արևմտյան խմբակցության Պոլսի, Սյուլոզի, Եվդոկիայի, Կյուրինի, Կեսարիայի, Ակնի, Սիվրիհիսարի, Հաջընի, Քեսար – Սվեդիայի, արևելյան խմբակցության Ղարաբաղի, Խոյ – Մարաղայի բարբառներում⁵:

Բացի դրանից՝ *նզն*, *նկն* հնչյունակապակցությունների դիմաց է առկա *յն*: Հետևաբար և *ընկնել*, *ցնկնել* բառերը կունենան *ըյնել*, *ցըյնել* ձևեր, հետևաբար և *ը* երկհնչյուն⁶:

1-25-րդ բաղաձայնական հատկանիշների համար լրացուցիչ մանրամասնումներ և մեկնաբանություններ անելիս Գ. Ջահուկյանն ավելացնում է. «Մենք միացնում ենք *ը*-ի քմայնացման հետ կապված տարբեր փոփոխությունները՝ նկատի ունենալով միևնույն հիմքը՝ քմայնացումը, սակայն արդյունքները կարող են տարբեր լինել. հմմտ. $\rho > \gamma$, $\rho > \delta$ և $\rho > \sigma$, շ փոփոխությունները, որոնցից վերջին երկուսը կարող են ուղեկցվել և $\rho > \gamma$ փոփոխությամբ՝ ըստ դիրքի»⁷:

⁴ *Խոյընթաց* բառում երկհնչյուն է, մյուսներում՝ հնչակապակցություն (ծանոթ. խմբ.):

⁵ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 45 (11-րդ զուգաբանություն) և 51-62 էջերի աղյուսակները:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46 (9-րդ զուգանաբանություն):

⁷ Նույն տեղում, էջ 50:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքները, որ՝ ա) p -ն հայերենի հաճախադեպ բաղաձայններից է⁸ և բ) $p > j$ հնչյունափոխությունը մեծ տարածում ունի բարբառներում, կարելի է թերևս արձանագրել, որ pj երկհնչյուն հայերենում առկա է:

Այսպիսով՝ երկհնչյունների (ձայնավորների և կիսաձայն j -ի) համադրությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով:

Աղյուսակ 2

Ա	այ	(հայ)	յա	(կյանք)
Ե	եյ	(թեյ)	յե	(նայել)
Ո	ոյ	(հո-բոյ)	յո	(ա-յո)
Ու	ույ	(հույս)	յու	(հյուս)
Ի	իյ	(Բիյսկ)	յի	(հա-յի)
Ը	ըյ	(ընել) (բրբ.) (կըլրել) (բրբ.)	յը	(հա-յը)

2. Գ. Բ. Ջահուկյանը հայերենի վանկի համար սահմանում է $((C+)C+) V (+C(+C(+C)))$ լիակաղապարը՝ V -ին անմիջապես նախորդող C -ի տակ նկատի առնելով j կիսաձայնը և բացառելով *սպ, ստ, սկ* տիպի կապակցությունները: Յուրաքանչյուր մասնակաղապարի համար առաջադրելով մեկական նմուշ՝ լիակաղապարի 12-րդ տիպի համար աստղանիշով բերում է **կյանք* օրինակը՝ որպես ենթադրական (հնարավոր, բայց չիրականացած) ձև⁹:

⁸ Տե՛ս Վ. Դ. Առաքելյան, Ս. . Խաչատրյան, Ս.Ա. Էղոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1975, էջ 46: Աղյուսակ 3-ում ներկայացված է հայերենի հնչյունների հաճախականությունը տոկոսային հարաբերությամբ: Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ p -ն հաճախականությամբ 4-րդ հնչյունն է և 2-րդը՝ բաղաձայնների մեջ:

⁹ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 87-88:

Մենք լիակադապարի համար առաջադրում ենք *կուր-
ֆյուրստ*¹⁰ բառի *ֆյուրստ* վանկը, որը լիովին համապատասխանում
է լիակադապարին և ոչ թե ենթադրական, այլ իրական ձև է:

Բացի այդ Գ. Ջահուկյանը բառավերջում հնարավոր է համա-
րում երեքից ոչ ավելի բաղաձայն՝ այն էլ վերջադիր *ք* բառակազմա-
կան մասնիկի դեպքում¹¹:

Համանման պնդում կա նաև «Հայոց լեզվի» Ա պրակտում, ըստ
որի՝ բառավերջում հազվադեպ են առաջնավանկի երեք բաղաձայն-
ներ, ինչպես՝ *պարտք, կուրծք, վարձք*¹²: Նախ՝ ինչպես վերևում
նշված *ֆյուրստ*, այնպես էլ *Կարստ*¹³, *վերստ*¹⁴, *Դելֆտ*, *Հումբոլդտ*
բառերը ցույց են տալիս, որ հայերենում վերջնականում հնարա-
վոր է վանկ չառաջացնող երեք բաղաձայնի առկայության՝ առանց *ք*
բառակազմական մասնիկի: Երկրորդ՝ ռուսերենից փոխառյալ բազ-
մաթիվ տեղանուններ (շուրջ 100 բառ), որոնք վերջանում են «բա-
ղաձայն+սկ» հնչյունակապակցությամբ, արտասանվում են առանց
վանկարար ձայնավորի, ինչպես՝ *Անգարսկ, Բրատսկ, Ժելեզնո-
վոդսկ, Մինսկ, Սմոլենսկ, Կուրսկ* և այլն:

Ավելին՝ տեղանուններից մեկը վերջանում է «երկու բաղա-
ձայն+սկ» կադապարով (չորս բաղաձայնով), բայց կրկին արտա-
սանվում է առանց վանկարար ձայնավորի՝ Բերդսկ:

Վերոբերյալ բառերի՝ գաղտնավանկով արտասանությունը
բարբառային է (ինչպես՝ Օմշսկ, Տոմշսկ, Կիսլովոդշսկ, Մինշսկ):

Այսպիսով՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

¹⁰ Հռոմեական սրբազան կայսրությունում իշխաններ, որոնք XIII դարից սկսած իրավունք
ունեին ընտրելու թագավորին (կայսրին): Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտա-
րան», հ. 6, Ե., 1980: Կա նաև *Ֆյուրստ* գերմանական ազգանուն:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87:

¹² Տե՛ս Գ.Բ. Ջահուկյան, Է.Բ. Աղայան, Վ.Դ. Առաքելյան, Վ.Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, Ա
պրակ, Ե., 1980, էջ 114:

¹³ Ունի մի քանի նշանակություն. 1. *Կարստ* *Յոզեֆ* - գերմանացի հայագետ լեզվաբան:
2. *Կարստ* - կրաքարային սարավանդ Սլովենիայում: 3. *կարստ* - երևույթներ, որոնք առա-
ջանում են լուծվող ապարներում՝ կապված ջրի և քիմիական պրոցեսների հետ: Հմտ.
նաև *կարստային ջրեր*, որոնք կապված են կարստ առաջացման պրոցեսների հետ և գոյա-
նում են լուծվող ապարների խոշոր ճեղքերում և խոռոչներում: Տե՛ս «Հայկական սովետա-
կան հանրագիտարան», հ. 5, Ե., 1979:

¹⁴ Երկարության ռուսական չափ = 1,06 կմ:

1. Հայերենի բոլոր ձայնավորները / կիսաձայնի հետ կարող են երկինչուն կազմել՝ /-ի նկատմամբ գտնվելով թե՛ նախադաս, թե՛ ետադաս դիրքում:

2. Հայերենի վանկի լիակաղապարը կարող է ներկայանալ ոչ թե ենթադրյալ (հնարավոր, բայց չիրականացած) ձևով (ինչպես **կյանք*), այլ *ֆոլորստ* վանկով (*կուր-ֆոլորստ*):

3. Հայերենի վանկը կարող է ավարտվել երեք կամ չորս բաղաձայնով, ընդ որում պարտադիր չէ, որ այդ բաղաձայններից վերջինը լինի բառակազմական *p* մասնիկը, օրինակ՝ *Կարստ, վերստ, Մինսկ, Տոմսկ, Բոյնակսկ, Դելֆտ, Հուսթոն*:

Ключевые слова: гласные звуки, полугласный j [y], сочетание звуков, слоговая модель.

А. М. Сантоян - Дополнения в полных моделях дифтонгов и слога армянского языка. - Дифтонгические сочетания гласных с полугласным [y], в армянском языке до сих пор представлены в недостаточной степени. Во всех работах по интересующему нас вопросу авторы приводят следующие дифтонги: *ш[ay], ж[ya], н[ou], п[yo], л[uy], жл[yu], է[ey], ղ[y], ղ[ui]*, при этом, однако, ничего не говорят о дифтонгах *ղ[iy], ը[əy]*, а также – с некоторыми оговорками – о дифтонге *ը[yə]*.

В данной статье мы попытались внести дополнение в полную дифтонгическую систему и приводим языковые примеры с использованием модели «гласный + полугласный j [y]», которые теоретически возможны, но в литературе не описаны. В соответствии с этим, устанавливается целостность дифтонгических моделей и аргументируется тезис о том, что в армянском языке возможны все сочетания гласных и полугласного j.

Так, дифтонг *ղ[iy]* встречается в словах *Բիյսկ, Вий*, дифтонг *ը[yə]* употребляется, например, в таких словах, как: *հայր[haɣə]* “армянин”, *խոյնընթաց* [хоуэнт^{ас}] “стремглав”. Что касается дифтонга *ը[əy]*, то надо отметить, что он встречается в диалектах в результате разнородных фонетических чередований: *ալնել [əynē] <ընկնել [ənknel]* “упасть”, *կայրել [kəyyē] <կտրել [ktrel]* “отрезать”.

Полную модель слога принято воспроизводить в гипотетически реконструированном варианте *կյիւնք* [*kjan^ck^c]. Мы же рекомендуем проецировать полную модель не гипотетическим, а вполне конкретным примером: слогом (корнем) *ֆյւրստ* [fyurst] в слове *կարֆյւրստ* [kurfyurst] ‘курфюрст’.

Более того, пересмотру было подвергнуто утверждение о том, что последний согласный в слоге, который оканчивается тремя согласными звуками, должен обязательно включать в себя словообразующий элемент *ք* [k^c]. Так, слова *կարֆյւրստ* [kurfyurst] ‘курфюрст’, *Կարստ* [karst] ‘карст’, *վերստ* [verst] ‘верста’, а также заимствованные из русского языка топонимы, оканчивающиеся звуковым сочетанием *ւկ* [sk] (*Օմսկ* [Омск], *Տոմսկ* [Томск], *Բերդսկ* [Бердск] и т.п.), подтверждают, что в армянском языке слог может завершаться тремя или четырьмя согласными звуками без участия частицы *ք* [k^c] и слогообразующего гласного.

Keywords: vowels, *յ* [y] semivowel, phonetic combinations, syllabic pattern.

A. M. Santoyan - Additions to the Paradigms of Armenian Diphthongs and Syllables. - To date, Armenian diphthongs composed by a vowel and the *յ* (y, [j]) semivowel have been presented with an incomplete set. In all scientific publications concerning the subject matter, authors have enumerated the diphthongs *այ* [ay], *յա* [ya], *ոյ* [oy], *յո* [yo], *ւյ* [uy], *յւ* [yu], *էյ* [ey], *յ* [y], *յի* [yi], without mentioning the diphthongs *իյ* [iy], *ըյ* [əy], and, with some reservations, *յը* [yə].

Additions have been made to diphthong paradigm in this article and linguistic examples have been provided in the theoretically possible but unspecified "vowel + *յ* [y] semi-vowel" combination templates. According to that, the template of diphthongs was completed, and it was proved that all "vowel + *յ* [y] semi-vowel" combinations and consonant are possible in Armenian. *y*

Thus, the diphthong *իյ* [iy] is present in the words *Բիւսկ* [biysk], *վիյ* [viy], the diphthong *յը* is present, e.g., in the words *հայը* [haə] (the Armenian), *խոյնտաճ* [xoyənt^ač^s] (strongly paced, fast). As for the diphthong *ըյ* [əy], it may be observed in dialects because of various phonetic changes such as *ընկել* < *ընկնել* [əynel – ənknel] (to fall), *կրկել* < *կտրել* [kəyyel – ktrel] (to cut).

It was customary to present the syllabic paradigm with the conditionally possible variant **կյանկ* [kyanc^ck^c]. It is suggested to present the whole template with a non-hypothetical, real example of the root syllable *ֆյուստ* [fyurst] of the word *կուրֆյուստ* (kurfurst).

Moreover, the assertion that in the case of a syllable ending in three consonants, the last consonant should be the word-building element *ք* [k], has been revised. Thus, the examples of kurfurst, Karst, and verst, as well as toponyms borrowed from Russian and ending in *սկ* [sk] (*Օսկ* [Omsk], *Տոմսկ* [Tomsk], *Բերդսկ* [Berdsk], etc.) indicate that in Armenian, the syllable can end in three or four consonants without the particle *ք* [k^c] and a syllable forming vowel.